

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА, БАН

Мария Симеонова Спиридонова

**ДЕМОНИЧНИ ОБРАЗИ В
БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА
ЖИВОПИС**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация
за присъждане на образователна
и научна степен *доктор*

СОФИЯ
2016

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА, БАН

Мария Симеонова Спиридонова

**ДЕМОНИЧНИ ОБРАЗИ В
БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА
ЖИВОПИС**

АВТОРЕФЕРАТ

**НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА
ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН ДОКТОР
ПО НАУЧНАТА СПЕЦИАЛНОСТ
*ИЗКУСТВОЗНАНИЕ И ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ИЗКУСТВА, 05.08.04***

Научен ръководител
проф. д. изк. Елена Попова

София, 2016

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита на разширено заседание на ИГ *Средновековно и възрожденско изкуство*, проведено на 24.06.2016 г.

Дисертационният труд е в обем от 216 страници, увод, преглед на библиографията, три основни глави с подглави и заключение. Библиографията е от 149 заглавия. Включени са три приложения: списък на 82 църкви и два албума с 246 илюстрации.

Публичната защита ще се проведе на 14.11.2016 от 11:00 часа на заседание на научно жури в състав: доц. д-р Благовеста Иванова, АМГИИ; проф. д-р Елена Генова, ИИИЗк; проф. д. изк. Елена Попова, ИИИЗк; чл.-кор. проф. Елка Бакалова; доц. Миглена Прашкова, ВТУ; проф. д-р Бисерка Пенкова, ИИИЗк, резервен член; проф. д-р Николай Шиваров, СУ, резервен член

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в отдел *Административно обслужване* на Института за изследване на изкуствата на ул. *Кракра* 21.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННОТО СЪЧИНЕНИЕ.....	4
<i>1. Актуалност на темата и състояние на проучванията .....</i>	<i>4</i>
<i>2. Обект, предмет и обхват .....</i>	<i>10</i>
<i>3. Цел, задачи и очаквани резултати .....</i>	<i>11</i>
<i>4. Методологически аспекти.....</i>	<i>12</i>
II. СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	15
<i>1. Първа глава.....</i>	<i>15</i>
<i>2. Втора глава .....</i>	<i>17</i>
<i>3. Трета глава.....</i>	<i>20</i>
III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	23
IV. ОНОВНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	29
V. СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИ.....	31

1. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННОТО СЪЧИНЕНИЕ

1. Актуалност на темата и състояние на проучванията

Сред нововъведенията в християнската живопис през Българското възраждане е и обогатяването на тематичния репертоар с нови сцени с поучителен и есхатологичен характер. Промяната в икономическото състояние на възрожденца и разширяването на търговските контакти спомагат за проникването на влияния и от западното религиозно изкуство предимно чрез внасянето на книги и гравюри.

Темата за изображенията на злите сили в българската възрожденска монументална живопис до момента не е изследвана в пълнота. Тя е засягана от много изследователи на възрожденското изкуство, като отделни сцени и изображения са станали обект на пълноценно реализиран научен интерес. Тъй като те полагат основата на настоящото проучване е направен преглед на изкуствоведски изследвания, включително и на тези, които оформят основната картина на познанията ни за възрожденската стенопис.

Новите публикации значително допринасят за изясняването на много засягани, но оставени отворени въпроси относно българското възрожденско изкуство. Основен акцент в тях са датировките, атрибуцията, търсене на точните използвани модели и пътищата на проникване на чуждестранни влияния. Задълбочено са проучени видните представители на големите художествени центрове, които работят в края на XVIII и първата половина на XIX век и много по-малко тези от края на Възрожденския период.

Темите, които са обект на настоящото проучване, намират особено широко разпространение именно през втората половина на XIX век – процес, който продължава и след официалната граница на Българското възраждане. Този период, недостатъчно проучен в българското изкуствознание, е добре застъпен в настоящия труд и представлява благодатна почва за нови проучвания.

Също така остават неизследвани редица въпроси около присъствието, произхода, смисъла, ролята, анатомията на противоречивите по природа демонични сили, както и влияния върху тяхното изобразяване – въпроси, които настоящото изследване си постави за цел да засегне.

2. Обект, предмет и обхват

Образите на Дявола и неговата кохорта в българската възрожденска монументална живопис са особено интересен обект за изследване. Впечатлява тяхното разнообразие и оригиналност, доколкото негативните образи, подобно някои

второстепенни, в най-голяма степен са освободени от каноничните предписания, което предоставя широк простор за търсения и иновации.

И все пак негативните образи са подчинени на определени визуални правила. Те притежават определена функция, играят определена роля, имат определено място и смисъл, поставяни са в определен контекст. Настоящият труд си поставя за цел да вникне дали тези правила се спазват от българските зографи или има твърде много изключения.

Изследването проследява възникването и произхода на демоничните образи, присъствието им в стенописите от епохата на българското Възраждане, влиянията на западноевропейското изкуство и това на съседните страни, напластяванията при формирането на образите на Дявола и демоните.

Формулировката на темата е обусловена от самото изследване. В българското изкуство и в много от изкуствоведските проучвания не се прави разграничение между Дявол и демон, като често те се използват като взаимнозаменяеми понятия или като синоними. В работата ми с изследвания на западноевропейското изкуство забелязах, че негативните персонажи са формулирани като демони, демонични образи и пр., а понятието Дявол се използва почти винаги в единствено число. Блаженият Августин Хипонски разграничава много ясно понятията “демон” и “Дявол”. Когато ангелите паднали, казва той - те станали демони, а когато съгрешил ангелът, наречен Сатана, той станал Дявол.

3. Цел, задачи и очаквани резултати

Демоничното присъствие не остава незабелязано от редица изследователи на българското възрожденско изкуство, но те са споменавани, без да бъдат разглеждани самостоятелно и без да се търси връзка между тях. Проучването не цели да разгледа всички сцени и композиции, в които присъстват негативните образи, а по-скоро по-красноречиви и представителни, а понякога и по-малко известни примери от Българското възраждане. Да се обхванат всички изображения на Дявола и демона в българското възрожденско изкуство би било невъзможно в рамките на едно единствено проучване. Не са включени сцени и композиции, които не са се съхранили или не са в добър и „четлив“ вид в днешно време. Избрани са сцени, които в предишен период не съдържат изображения на демони - не се разглеждат в пълнота теми като Слизане в ада, светци, които в житията си са имали съприкосновение с демонични същества – св. ап. Петър, св. Никола, св. Марина, св. Харалампий, св. Йоан Рилски и пр., композиции като Страшния съд и Апокалипсис.

Разгледани са няколко самостоятелни малко- или не - изследвани сцени с присъствие на Дявола и неговата кохорта в определения им контекст, доколкото именно там всяко изображение добива смисъл.

Много от сцените с демонично присъствие, които са станали вече обект на специален реализиран в публикации интерес са засегнати само във връзка с функцията и морфологията на образите на демоните. Основните обекти на изследване са изображения от църковни стенописи през епохата на Възраждането по съвременните български земи, но паралелите имат по-широк вид, географски и темпорален обхват.

В отделните разгледани сцени и композиции основата посока е в търсенето на произхода не само в българското изкуство и неговия естествен балкански контекст, но и как е възникнала в западното изкуство, където образите на демоните са вездесъщи в много по-ранни епохи. Проследява се развитието на въпросните сцени, както и отражението им във вариантите по българските земи.

Направен е опит за типология на образите на демоните, от една страна по тяхната морфология, а от друга – по тяхната функция.

4. Методологически аспекти

Подходът на изследването е продиктуван от самото естество на обекта. Основни са някои от изкуствоведските методи – иконографски, иконологичен, сравнителен и типологичен. Материята е интердисциплинарна по своя характер. Тя опира и до други области на знанието – библейска археология, история, семиотика, културология, антропология, история, зоология, теологически науки и пр. Предвид значението на фолклора и съвременната на разглежданата епоха действителност за възрожденското изкуство, отразени по особено занимателен начин в позите, аксесоарите, анатомията и пр. на демоните, темата се консултира и с проучванията в областта на етнологията.

II. СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Глава I Представата за възникването на злото

1. Юдейски вярвания и представи

Проследено е възникването на злото в хармоничния свят, сътворен от добрия Господ според ранните теолози. Дяволът постепенно се сдобива с произход, облик и

история под влияние на запазилите се юдейски вярвания и дуалистични традиции на съседните култури, съчетани с опитите на теолозите да оправдаят и обяснят присъствието на злото. С разрастването на християнството демоните стават неизменна част от новата вяра и обогатяват образа си в досега с поверията и културата на отделните народи.

Основните въпроси, които терзаят ранните теолози са свързани с възникването на злото и причините то да се появи. Първоначално има само ангели – всички равни в сърцето на Господ. Богът на Израел - единствен и всемогъщ, който няма конкуренция в образа на един бог на злото. Въпреки това обрати на съдбата и неочаквани катастрофи се срутват върху неговия народ. Защо не е отбелязано съществуването на демони, които са причинители на човешките страдания? Или ако демоните съществуват, единствен Създателят е можел да ги сътвори. Дали Богът на Израел не е способен да твори зло. Следователно присъствието на злото може да се обясни единствено с падението, като следствие от злоупотребата със свободната воля. Стариият Завет не дава ясен отговор на въпроса. С това се заема апокрифната литература.

Опирайки се на известния пасаж от Битие, който разказва за синовете на Бога, събиращи се с дъщерите на хората (Бит. 6), първите автори съчиняват интересна история, която ще бъде продължена през следващите векове. Книгата на Енох разказва как 200 ангели съблазнени от красотата на жените, слезли на земята и се свързали с тях. От тази връзка се родили гиганти, които угнетявали и разкъсвали хората. Ангелите разкрили на своите жени божествени тайни, посветили ги в изкуствата и ги подтикнали към светотатство. Но душите на тези, които били убити от гигантите, ги обвинили пред Господ, който ги наказал. Прегрешилите ангели били изпъдени от небето, обречени на телесни наказания в очакване на Страшния съд. Една друга легенда разказва, че въпреки тяхното падение, злите духове са все още свободни и могат да се преобразяват, за да правят зло и да мамят хората.

Темата за разврата била особено популярна сред първите християни. В “Апологиите” си св. Юстин говори за изкушенията от жените ангели и родилите се от тяхната връзка демони, които властвали над хората посредством магия. Те са тези, които езичниците почитали като идоли. Тертулиан (170-220), който дава друго обяснение за падението на Сатана, все пак поддържа и старата традиция. Според него, някои ангели се развратили поради жените. Общуването им с тях произвело още по-порочни демони. Падналите ангели научили жените на магии и на други изкуства, с което подбудили празното човешко любопитство.

Но сладострастието, като причина за падението не се оказало достатъчно устойчиво като идея и мисълта се насочила в друга посока. Според Иринея Лионски (ок. 130 – ок. 202) Дяволът бил ангел, който отпаднал от благодатта, защото завидял на Бога. Искал да му се подчиняват, така както се подчинявали на неговия Създател. Другата причина за падението му се оказала завистта му към човечеството. Сатана не можел да се примири с милостта, която Бог оказал на човека, като го създал по Свой образ и подобие и го поставил над цялата вселена. Сатана, като божие творение, бил изцяло подчинен на Бога, с което Иринея напълно отделил християнството от космическия дуализъм. Климент Александрийски (ок. 150 - ок. 210) пък обяснявал съществуването на Дявола от една страна метафизически и обективно, но и като метафора на злите движения в човешката душа. Най-изобретателният сред демонолозите – Ориген (185-254), също посочвал като основна причина за падението на Сатана гордостта. Той съединил в едно редица противоречиви старозаветни традиции, построени върху книгите на Йов (Йов 40), Иезекиил (Иез. 28:12-19) и Исая

(Ис. 14:12-15) и установил, че Луцифер, Тирския цар и Дракона са тъждествени на Дявола.¹

Блажени Августин Ипонски (354–430) обогатява демонологията с нови възгледи, като изработва относително последователен подход към проблемите на злото. Според него злото е резултат от свободно приетото от разумните същества решение да се отвърнат от вечното добро, поради ограничени, временни блага – да се отречат от Бога, заради преходни удоволствия. Като тази лъжлива стъпка е резултат от т. нар. вредно движение на волята. Той добавя, че в началото Сатана е притежавал свободна, непоковарена и неизвратена воля, но с падението си, той я извращава и така се обрича на вечни мъки. Този “принц на горделивите”, както го нарича св. Илариус Пиктавийски известен и като Илариус от Поатие (315-367) е искал да властва на небесата, но паднал в мрака, той бил най-светлият сред ангелите – станал най-черният. Постепенно традицията на Енох била забравена и за всички през средновековието причината за падението на Сатана била гордостта.

2. Предшествениците на Дявола

Формирането на идеята за персонификация на злото в юдейската мисъл преминава през различни влияния от античните блискоизточни и средиземноморски цивилизации. В Египет текстовете на Пирамидите напомнят за злотворни демони, причинители на болести и смърт. Разделени на седем групи, тези духове имат човешко тяло, глава на бик или крокодил и са въоръжени с нож. Но най-зловещото божество на Египет е Сет. Този ревнив по-малък брат на Озирис много добре събира в своята горделивост и злоба всички диаволични характеристики. Той убива своя брат и го разчленява на четиринайсет парчета, които събрала богинята Изиди. Изгонен в пустинята, той се боял от хората, които умножавали заговорите си против него. От тази митология, евреите заимстват идеята, че демоните обитават безлюдни места, преди всичко пустините.

3. Сатана в Стария Завет и староеврейската традиция

Братовчед на крилатите източни и средиземноморски създания, Дяволът се различава от тях в много отношения. Почти отсъстващ в началото в еврейската мисъл, малко по малко той става един от основните актьори. Въпреки това съпротивлението продължило дълго. Юдейската мисъл изцяло се противопоставяла на дуалистичните традиции. Равините отхвърляли присъствието на лично същество, предводител на злите сили, като предпочитали да говорят за Дявола, като за символ на присъщата човешка склонност към зло. Съгласно тяхното учение във всеки човек има два противоположни духа: единият от тях е склонността към добро (*yester ha-tob*), а другият – към зло (*yester ha-ra*). Според тях, тези склонности са създадени от Господ, който дава “Тората” на човечеството за да може да преодолее злия път в следването на Закона. В някои от древните традиции, съхранявани в агади, Дяволът, по известен като Саммаел, отколкото като Сатана, е върховен ангел, който пропада, използва змията, за да съблазни Адам и Ева и действа като изкусител, обвинител, унищожител и ангел на

---

¹ Пак там, с. 75, 76, 102, 118.

смъртта. Но дори там, Сатана не е независим от Господ. Той му служи като изпитател на сърцата, осведомител за човешките грехове и отговорник за тяхното наказание.

Малко по малко еврейското въображение започва да се пълни с демонични създания, вдъхновени от боговете на срещнатите по времето на “Изхода” цивилизации.

Постепенно една еволюция на мисълта си пробива път, за да обясни произхода на злото в епохата на Книгата на Йов – V век пр. Хр. За първи път във въведението на книгата, дяволът се въплътява в реална фигура – тази на Сатана.

Беглото присъствие на Сатана може да се обясни със страха от връщането на политеизма. Въпреки това персонажът на Дявола се е развил. Първоначално обикновено странно създание, произлязло от въображението на пророците, подбудено от контакта с източните народи, Сатана се утвърждава с “Книгата на Йов”. Както се вижда от името му - той е противникът, той е изкусителят на хората, преследвачът на праведниците. Неговото присъствие е достатъчно, за да насели кошмарите на евреите. Като паралелно с това се появява необходимостта от противодействие.

Заплахите на злото оттогава приемат три форми в еврейското въображение: тази на змиите, които подбуждат към грях; тази на чудовищата, дошли от изтока – дракони, крилати змейове, демони с отровно дихание, сгушени в пустинята и накрая тази на Сатана – противникът, който измъчва хората. И въпреки, че споменаването на демоните е рядко в Стария Завет, те допринасят за раждането на една демонология, която ще стане много активна в течение на двата века, които предшестват раждането на Христос.

4. Дяволът и демоните в Евангелията

Евангелията са повлияни силно от това развитие на еврейската демонология. В разказа за живота на Христос Дяволът е вездесъщ, той атакува директно Христос в момента на изкушенията. Христос вярва в съществуването на Сатана, който е основен актьор в много от неговите притчи. Добре представен в разказа на четиримата евангелисти, ангелът на Злото напълно заслужава своето име Сатана, тъй като не престава да поставя клопки на своя противник. Злосторникът изпълнява блестящо ролята си на изкусител, като не се поколебава да се опълчи срещу самия Син на Бога.

По времето на земния си живот Христос изпраща послания, които засягат и Дявола, под формата на притчи. Така той разкрива пред последователите си за съдбата на демоните, изгонени от други освен него. Сатана е могъщ, той царува над света и над кохортата си от демони; той е този, който отвръща хората от Бог и ги подстрекава към многобожие. Но той не е бог на Злото, няма място за него до Бог; той е просто временен господар, паднал ангел, обречен на наказание. Когато Христос напуска своите последователи, той поема грижата да им прехвърли своите способности и борбата срещу Сатана продължава.

II. Няколко сцени и композиции с демонично присъствие

1. ПАДНАЛИТЕ АНГЕЛИ

„Падането на ангелите“ като самостоятелна сцена принадлежи към иконографията на Архангелите като една от композициите на Архангелския цикъл. Темата може да бъде представена извън този контекст, като илюстрация на Лука 18:10 или като част от някои композиции, но с различна иконографска форма (като Апокалипсис гл. 12, Възкресение, Триумфа на св. Петър).

Срещат се основно три иконографски варианта. Първите два са базирани на различни моменти от библейската история и илюстрират борбата между ангелите на доброто и злото или триумфа на победителя. Третият вариант е направен според легендите, които интерпретират по специфичен начин падането на Сатана. Съществуват също някои много необичайни иконографски решения, които могат да се приемат за изключения.

В българското изкуство най-ранният известен пример за изобразяване на сцената е през 1356 г. в Четвероевангелието на цар Иван Александър – „Христос казва на учениците си, че е видял Сатана да пада от небето като светкавица“, лист 169, обр. 221. Изображението илюстрира думите на Спасителя от Лука 10:18. Друг пример за изобразяването ѝ като самостоятелна сцена се среща чак в епохата на българското Възраждане - стенопис от църквата „Св. Петка“ в село Чуйпетлово, Пернишко. Намира се в западната част на храма - на северната стена на емпория и датира от втората половина на XIX век.

За падането на ангелите и небесната война се говори и в Откровението на Св. Йоан „опашката му повлече третината от небесните звезди и ги свали на земята“ (гл. 12:4) ... и още „И стана война на небето: Михаил и Ангелите му воюваха със змея, а змеят и ангелите му воюваха против тях, но не устояха, и за тях се не намери вече място на небето. И биде свален големият змей, древният змей, наричан дявол и сатана, който мами цялата вселена – свален на земята, а заедно с него бидоха свалени и ангелите му“ (12:7-9). Изобразяването на гл. 12 с включен момента на падането на ангелите се среща в някои паметници на българското изкуство като рисунки от архивите на Тома Вишанов – Молера (ЦВЦП „Ив. Дуйчев“, Cod. Sl. 48) от 1786 г., на Захарий Зограф в НХГ, Димитър Христов ок. 40-те години на XIX в., в стенописа от главната църква на Рилския манастир и пр.

Възникването на злото в християнския свят или как се появяват Дявола и демоните е важна тема, която намира отражение както в източното, така и в западното християнско изкуство. Базирана на библейски текстове темата за падналите ангели е разгледана и от апокрифната литература. Иконографските варианти се срещат в различен контекст, най-често свързан с архангелския цикъл, с Откровението на св. Йоан или като илюстрация на библейски текст, подчертавайки противоположностите – добро-зло, светло-тъмно, праведно-грешно и носейки дидактично-есхатологичен характер. Така злото се появява в християнския свят и с всевъзможни средства демоничните сили начело със Сатана започват безпощадната си война по покваряване на човешката душа.

2. ХРИСТОВИ ПРИТЧИ

Основани на новозаветни текстове, произнесени от Спасителя под формата на кратки и интригуващи истории, почерпени сякаш от ежедневиия живот на съвременниците му, но с кодирано послание, евангелските притчи особено добре се вписват в иконографската програма на християнския храм. Мястото, на което се изобразяват е уточнено още през XIV век - в централния дял на църквата под Великите празници и Страстите Христови.

В ранно християнското и византийското изкуство иконографската схема, в която се вмества обширния материал за учението на Христос е много проста – Спасителят на трон с ораторски жестове. Постепенно лаконичната и силно въздействаща иконография отстъпва място на по-бърлива, илюстрираща буквално Христовите метафори или тълкуваща скритото им послание. През епохата на Българското възрождане сцените на Христовите притчи особено се обогатяват. В тях все по-често демоничните образи намират свое място и обяснение, засилват драматичността на последствията от греховния човешки живот и идеята за справедливото възмездие. Макар, че зографите следват подробните писмени указания в ерминиите, нерядко откриваме една и съща тема в различни вариации. Детайлите като облекло, архитектура, пози и пр. пък, в които художниците се чувстват свободни, ни ориентират във всекидневиия живот на епохата и ценностната система на възрожденеца. Макар негативните персонажи да обладават разнообразни телесни форми и функции, тяхната основна роля си остава онагледяването на възможното отклонение от правия път, каквато е и целта на Христовите беседи, чиито послания звучат актуално и до днес.

3. ЮДА

Основен негативен библейски персонаж е предателят Юда – един от най-близките ученици на Исус Христос. Разгледани са изображенията, в които е подчертана връзката на Юда Искариот със Сатана и неговите помощници – падналите ангели в българското възрожденско изкуство. Демоничното влияние върху делата на грешния апостол откриваме в каноничните Евангелия, но темата вдъхновява и други. Проучването проследява възникването и развитието на иконографските решения на интересуващите ни сцени, връщайки се назад във времето и правейки паралели не само със съседните страни, но и с по-далечните западноевропейски образци. Изложението следва събитията от историята на Юда, а не хронологически - от гледна точка на създаването на изследваните изображения, като започва от момента на поддаването на сатанинското изкушение в сцените „Причастието на апостолите” и „Тайната вечеря”,

преминава през разкаянието и смъртта в изображенията, свързани с „Обесването на Юда” и приключва със справедливото възмездие за Христовия предател – мъченията в композицията на „Страшния съд”. Връзката между предателството на Юда и демоничното подстрекателство или обладаване се среща в множество произведения на изобразителното изкуство в широк географски и хронологически ареал. Присъствието на демонични образи около Юда в изкуството е аргументирано чрез текстове от каноничните Евангелия, както и в апокрифната литература.

Първият от гледна точка на евангелския разказ момент, отразен в изкуството, в който грешният апостол се свързва с демоничното присъствие е в сцената „Умиване на нозете“. В сцената „Причастието на апостолите” вече ясно се вижда, че в грешното поведение на апостола има демонична намеса. Съществуват разнообразни нюанси в изобразяването на темата в западното и източното изкуство в стенописи, икони, миниатюри и в църковна утвар (дискуси), като Юда понякога не присъства или напуска. Сцената в параклиса „Свети Лука” на постницата „Свети Лука” при Рилския манастир онагледява връзката на грешния апостол с Дявола. Тук е разгледана и идеята, според която всеки индивид е съпроводен през целия си живот от ангел хранител, който го съветва, нашепвайки в дясното му ухо и демон изкусител, който го увещава, говорейки в лявото.

Моментът на предателството – „Целувката на Юда“ е достатъчно драматичен, за да се нуждае от присъствието на злите подстрекатели. Контрастът е между чистотата на Божия син и мрачния образ на предателя.

Продължението на историята може да се види в църквата „Св. Никола” в град Елена, където са представени последователно три момента от края на живота на Юда - разкаянието на грешника, отчаянието му, и поредния грях – самоубийството. Приемането на Дявола и обесването му са изобразени е в храма „Св. арх. Михаил” в с. Лешко.

Греховете на Юда му отреждат заслужено място в Ада. Данте Алигери го поставя в деветия, последен и най-страшен кръг - сред предателите и в устата на Луцифер. Затова не е чудно, че често ще го виждаме в композициите на „Страшния съд” или просто в изображението на ада. Примерите са многобройни както в западното, така и в източното изкуство, като тук е спомената малка част, започвайки от формирането на различните иконографски варианти и приключвайки с отраженията им в българското възрожденско изкуство.

Влиянието на Сатана и демоничната кохорта върху поведението и действията на предателя Юда, основано на евангелските текстове и развито в литературата, намира отражение и в източното, и в западното изкуство. В голям хронологически и териториален обхват възникват и се развиват паралелно и понякога влияещи си различни иконографски решения по историята на Юда с демонично присъствие, като започнем от възникването на решението му за предателство и приключим със справедливото възмездие. Българските възрожденски изображения, развиващи се в контекста на промените в балканските страни, показват специфична симбиоза на проникналите западни влияния върху съхранените православна традиционна основа и концепции.

4. Демонът и огледалото

В българското възрожденско изкуство (Бачковския манастир, с. Хвойна, с. Павелско, с. Златолист, С. Лешко и др.) се появява поучителна сцена, представяща жена, която се оглежда и гримира, а демон ѝ държи огледалото. Друг иконографски вариант, но със същия смисъл представя група от моми, които се червят от паница, осквернявана от демон. Срещаме „Които се червят и белят” като самостоятелна сцена в композицията на „Страшния съд”, понякога в близост до „Ходене при врачката за цяр”. Изследването посочва паралели със западноевропейски произведения, за да улесни „разчитането” на вложеното послание. В търсене на смисъла на нравоучителната сцена, проучването привежда примери от западната и източна литература (поучителни слова, романи, меморати и пр.) и от българския фолклор.

Огледалото произвежда миражи, предлага подобие на Творението и създава илюзорен свят. Наблюдавайки или по-скоро наслаждавайки се на отражението си, човекът не се опознава, а възгордява. Превръщайки се в себепоклонник, той изгубва от погледа си божествения образец. Възгорделият се човек отвърща поглед от Бога, възприемайки себе си като единствен господар. Полагайки цветове върху лицето си, жената изгубва връзката си с истината и с Бога, обявявайки се за по-добър творец от Твореца.

Друг основен грях – сладтта, е свързан също с огледалото и желанието за разхубавяване. Разкрасената жена се превръща в съблазнителка, в обект на всеобщо желание и в крайна сметка тя е капан и инструмент в ръцете на демоничните сили. Външната красота поставя клопки и донася страдание. Така и огледалото на суетата показва безсмислието от прекалената грижа и възхищението от преходна обвивка, каквото е човешкото тяло, което с всеки ден губи своята стойност и което всеки един момент смъртта може да покоси. На всички тези грехове противостоят смирението, добродушието, търпението, трудолюбието и целомъдрието – сигурни стъпки по пътя за постигането на непреходните качества, а именно вътрешната, духовна красота.

III. ТИПОЛОГИЯ НА ДЕМОНИЧНИТЕ ОБРАЗИ

1. Функционална типология

Негативните персонажи присъстват в иконографската програма на средновековното българско изкуство, но през епохата на Възраждането те значително се променят, умножават и развиват. Възрожденският демон пораства, раздвижва се, обогатява цветовата си гама и намира място във все повече сцени и композиции.

Падналите ангели се различават и по своята роля и функция. Бесовете изкушават, мамят, воюват, разболяват, изтезават или пък приемат образа на определени грехове, като се отъждествяват с тях. Те са и покорни Божии служители, изпълнявайки подобна на ангелите роля. Зловредните същества са особено известни като мъчители и изтезатели, каквито ги изобразяват в композициите с есхатологичен и догматичен характер. Сатана влиза и в ролята на победения в битката с Архангел Михаил.

Но не само архистратигът може да победи Бесовския княз и неговите помощници, демоните често търпят унизително поражение от светците – св. Марина, св. Харалампий, дори обикновените хора, както в сцената „Праведно изповедание” в църквата в с. Логодаж.

1:1 Изкусител. Подстрекател

Когато изкушава, Дяволът е най-малко страшен. Антропоморфен, той се отличава от обикновените хора само по цвета и някои зверилни елементи. Още в първите страници на Битие в „Грехопадение” под формата на змията изкусителка злото поставя своите клопки на човека и го тегли към гибел. Според някои възрожденски изображения Сатана е замесен и в друг голям грях – братоубийството - в сцената „Каин убива Авел” – в католикона на Рилския манастир, в църквата „Св. Никола“ в с. Радуил, в църквата „Св. Никола“ с. Баланово. Но Сатана продължава да плете своите зли интриги в Стария Завет. Виждаме неговия образ в една рядка за нашето изкуство сцена „Търпението на Йов” или „Йов на гноището/бунището” от църквата „Св. Възнесение“, Павелско.

Следващите прояви на Дявола, запечатани в много примери от нашето възрожденско изкуство са свързани с живота на Исус – в „Искушение на Христос в пустинята“. Дяволът и неговите зли помощници не престават да плетат коварните си интриги срещу човечеството – светци, духовници и обикновени миряни. Изкусителите се срещат и в сцените от житието на св. Йоан Рилски; „Разпнатия монах”; „Праведно и грешно изповедание”; „Ходене при врачката за цяр”; в сцените с огледало, в композицията „Митарствата на душата” и пр.

1:2 Изгонен. Екзорсизъм

Сатана загърбва откритата борба с Божия Син, но пътищата им продължават да се пресичат - когато Христос изцелява бесноватите. В писанията на Евангелията на Матей, Марко и Лука те изглеждат особено многобройни. Въпреки това посветените от Спасителя апостоли продължават борбата с демоните, а след тях и християнските светци, което изкуството няма да пропусне да отрази. В българското Възраждане темата е добре позната. Изгоненият демон винаги излиза от устата на обладания. Той е с малки размери, спрямо останалите персонажи, антропоморфен стоеж и подчертана зверилност в някои части на тялото си. Чудеса на изцеление от бесове извършват и други светци – Божията майка Св. Богородица, Св. Никола и др.

1:3. Персонификации и зооморфии на греховете

Непостоянни в приемането на определен образ, демоните са непостоянни и в тяхното поведение. В някои композиции и сцени те играят двойствена роля. Могат да изкушават и подбуждат към определен грях, но в същото време, за да бъдат убедителни, приемат формата на самия грях и се отъждествяват с него. Демоните възприемат вида на животно – символ на определен грях или на антропоморфно същество, което изиграва извършения грях. Всичко това често е добре подкрепено с указателен надпис.

Преди идването на Христос за юдеите е имало точна и ясна нравствена система, която те трябвало да следват. Учението на Христос насочва погледа на вярващия към вътрешния му свят. Грехът не се изразява само с действията, вече самата нечиста мисъл е като извършен грях. Идеята за една вътрешна борба принадлежи на Тертулиан, но е развита в поемата на Пруденций за Психомахията или битката на Добродетелите и Греховете.

В православното християнско изкуството от късното средновековие и Възраждането метафората може да бъде видяна като основа на различни сцени като „Духовната лествица на св. Йоан Лествичник“, „Митарствата на душата“, „Разпнатият монах“ и др.

2. Морфологична типология

Типологическият анализ на демоничните изображения е опит за систематизиране на техните формални характеристики, за да се открие специфичното при всяко от тях. Идеята е да се извади набор от устойчиви елементи, залегнали в парадигмата на образа на демона, да се представи репертоара на мотивите, изграждащи ги като видими/визуални същества и да се отчете дали съществува постоянство при проявленията им (и функцията им) в конкретните сцени.

В българската църковна живопис образът на демона е широко разработен. Разновидностите на цветове, морфология и анатомични детайли са многобройни. Демоничните образи в християнското църковно изкуство представляват полиморфни, хибридни същества, съчетали в себе си антропоморфни черти с животински елементи и части.

2:1 ОПИСАНИЯ НА ДЕМОНИЧНИ ВИДЕНИЯ. ДЕМОНИ В ЗОГРАФСКИ ЕРМИНИИ

Най-често посещавани и атакувани от силите на злото са монасите и монахините. Богата информация за вида на демоните ни дават техни описания, съхранени в западни и източни средновековни текстове. Основните впечатления, които поражда срещата с демоните са страх и отвращение. Те са грозни, тъмни/черни, нехармонични и напомнят за ада. Хибридно същество, полиморфно, демонът увеличава появите си за да измамва по-добре, за да плаши по-добре. Разбира се, всички образи, които той приема са лъжливи и скриват неговия истински вид или неговото пълно отсъствие.

В известните ни зографски ерминии не са посочени конкретни напътствия за това с какъв образ трябва да бъдат изобразявани демоните. Те са наричани общо „дяволи“. Единствените указания са за оръдията за мъчение и атрибутите, които използват и действията, които извършват. Това отсъствие на описания на външния вид на демоните в наръчниците индиректно може да бъде разчетено, че в съзнанието на всеки християнин, респективно зограф, битува архетипа (архетипният образ) на дявола и демоните. Основното познание за демоните идва от богословската литература, библиите, дидактичната литература и апокрифната книжнина, а също и от познаването на по-ранни изобразителни произведения (миниатюри, шампи, икони, стенописи) на християнското изкуство в Атон, България, на Балканите и дори в западния свят.

2:2 АНТРОПОМОРФНИ ЧЕРТИ. ПОЛЪТ НА ДЕМОНИТЕ.

Сред демоничните изображения преобладават антропоморфните черти, доколкото Лукавият се стреми да измами, да се преструва. Основната човешка черта в злите образи е изправеният стоеж. Анатомичната структура на демоните обикновено следва човешката, като към всяка анатомична част са прибавени животински елементи.

Демоните в българските възрожденски изображения не афишират своя пол – няма подчертано изразени първични полови белези. Докато ангелите обикновено са безполови, демоните са изобразявани с по-скоро мъжки и по-рядко женски вторични полови белези, срещат се и като безполови същества.

2:3. ЗООМОРФНИ ЧЕРТИ. ДЕМОНИЧНИЯТ БЕСТИАРИЙ

Дяволът принадлежи към хибридните същества/чудовища – полу-хора, полу-животни произлезли от античните сатири, чиито страшни форми плашат и подчертават животинското в техните души. Превъплъщенията на демоните са многобройни, а изобразителите им се забавляват да комбинират различни животински форми, за да създадат хибридните чудовища, принадлежащи към демоничния бестиарий. Животински черти се проявяват в почти всички морфологични компоненти у демоните.

Хибридността им идва предимно от комбинирането на различни части от зоотомията на т.нар. „нечисти животни“. Демонът увеличава своите появи: той приема най-ужасяващи или най-смешни форми, но той е вездесъщ. И най-нищожното животно може да го приеме, за да подведе по-добре наивните.

2:4 АНАТОМИЯ НА ДЕМОНА

Анатомията на Сатана се отличава с диспропорционалността си. Той притежава голяма спрямо тялото глава, подкрепяна от твърде дълъг и слаб врат. Често демоните са куци, сакати, прегърбени, с аномалии като обърнати на противоположната страна стъпала. Тялото е безформено, мършаво, снабдено с две дълги криле, най-често ципести на прилеп, които контрастират с ангелските. Той е гол като осъдените в сцените на Страшния съд, неговите коси настръхват на челото му, както пламъците, обявяващи края на света. Голотата му разкрива твърде буйна и срамна козина.

При съпоставка на изследваните образци от българската възрожденска църковна (основно монументална) живопис, може да бъде оформен един обобщен модел на демоничния образ. В най-широко разпространения си вид демонът има следните морфологични характеристики: 1. изправен стоеж; 2. хибридна преобладаващо антропоморфна или преобладаващо животинска глава със зинала паст и остри зъби, изцъклени очи; 3. рога; 4. криле; 5. антропоморфно туловище с животинско окосмяване; 6. горни крайници, завършващи с животински лапи с остри закривени нокти; 7. долни крайници, завършващи със стъпала на птица (ламя/змей) и остри нокти; 8. Опашка. По строеж на тялото те са двукраки и четирикраки. Особено разнообразие се наблюдава при изобразяването на главите им, формата и разположението на рогата, когато ги имат, наличието или не на брада, изплезения език, острите зъби и нокти, присъствието или отсъствието на криле, крайниците, завършващи с орнитоморфни стъпала или с копита и т.н.

2:5 ЦВЕТОВЕТЕ НА ЗЛОТО

В изображението формите, основите, зоните и повърхностите не функционират напълно без техните цветове. Те често съдържат един от най-важните елементи, за да се прочете и разбере изображението, за да се различат основните точки и планове, да се изолира фигурата от фона, да се разпознаят персонажите и групите, към които те принадлежат.

Сатана и демоните се свързват основно с гамата на тъмните цветове: това са създания, принадлежащи на света на сенките и техните цветове трябва да го изразяват. Напластяването на цвят тук е средство да се привлече вниманието и да напомня за задушната наситеност на ада, тази непропускливост на светлината на мрака, която контрастира с пропускливостта на светлината и на всичко, което е божествено.

Цветовите на злото са черно, кафяво, сиво, синьо, червено, зелено, бяло, с много цветове и понякога липсва цвят – безцветно/прозрачно.

2:6 АТРИБУТИ

В българската стенна църковна живопис от Възраждането демоните мъчителни са снабдени с многообразни атрибути. Основно това са различни оръдия/оръжия за мъчение и изтезание. Но също така атрибутите помагат на бесовете да мамят, изкушават, объркват, плашат, изнудват, оскверняват, осмиват и пр. Демонични предмети понякога представляват и символ на грях – най-популярния сред които е кесията – символ на сребролюбие.

Това са тризъбци, синджири, въжета, куки, звънци, мечове, копия, лъкове, кани, чаши, ибрици, фенери, паници, бъчви, огледала и пр. Всяко нещо, попаднало в ръцете/лапите на бесовете придобива негативна натовареност.

СПИСЪК НА

СЦЕНИ С ДЕМОНИЧНО ПРИСЪСТВИЕ

В резултат на теренни проучвания е приложен е списък на 82 храма от периода на Българското възрождение, в които са включени сцени с присъствието на Дявол и демони. Посочен е зограф/зографите, датировка/датировки на стенописите и са изброени сцените, в които са намерили място негативните персонажи. Всеки храм е илюстриран с една или повече илюстрации. Списъкът е подреден по азбучен ред на населеното място. Част от посочените изображения не са публикувани в научната литература и не са проучени до момента.

III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Към промените, извършили се през епохата на Възраждането можем да прибавим и развитието в образа на Дявола и неговата кохорта, както и навлизането на множество разнообразни по вид и функция демонични изображения. Посочените примери показват, че много от тези образи и дори цели сцени, макар и непознати за българското изкуство са вече познати от по-ранни епохи в Балканското изкуство, в Русия или в изкуството на западния свят. Интерес представлява не само еволюцията на художествените образи, но и тази на самите идеи.

Тук не се търси конкретния модел на навлезлите в българското изкуство нови сцени, композиции и отделни елементи, които се ползвали зографите, доколкото те биват пречупени и адаптирани за нуждите на специфичната епоха и среда, в която битуват. Образите на многобройните демонични превъплъщения не навлизат директно в българското изкуство под влияние на чуждите образци, те само внасят нова сила, идеи и експресивност на българските изображения, които запазват местната си специфика. Така например характерното за западното изкуство дублиране на демоничното лице върху други части на неговата анатомия – най-често корема и седалищните части, каквото виждаме например и в румънското изкуство така и не намира място и благоприятна среда в българските примери.

Всяко от разгледаните изображения прибавя специфични черти към многообразния, вечно променящ се образ на демоните. В изобразяването им могат да се открият определени правила, към които обаче има множество изключения. Падат крилата на падналите демони, но не на всички. Безкрили са често обитателите на мрачните дебри на подземния свят, но изключенията са многобройни. Отличителен белег на бесовете са техните рога, но те са съгласни да се лишат от тях, за да изпълнят по-добре ролята си.

Демоните съчетават разнообразни морфологични белези, които понякога имат, а друг път не толкова връзка с функцията или ролята, която изиграват в определена сцена. В някои те приемат различни форми, за да изкушават, подмамват и съблазняват, а в други – всяват ужас. Понякога образите им будят страх, а друг път са гротескни, жалки и смешни, дори понякога забавни. Дяволът е този, който се осмелява да се опълчи срещу самия Бог и в същото време го виждаме като примирен изпълнител на Божията воля. Злите сили влагат енергия и изобретателност, за да постигнат целите си, като в някои случаи играят едновременно повече от една роля.

Именно това разнообразие на този противоречив образ налага на възрожденските зографи да съберат познанията си, почерпени от по-стари модели и от проникналите чужди образци с наблюденията си от живата природа и натрупаните митологични представи, за да създадат чудовищата на възрожденските храмове. Докато красотата е уникална, идеална, грозотата приема многобройни форми и тази полиморфност определя образа на Дявола. Той е този, който постоянно се променя, за да измами по-добре смъртните. Властва в един свят от адски създания, с които го свързват жестокостта и лукавия дух. Ако Бог е този, който е, Сатана е този, който се променя.

IV. ОНОВНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- За пръв път се разглеждат демоничните образи в българското възрожденско изкуство като самостоятелна тема. Поставят се редица въпроси около появата, присъствието, произхода, смисъла на противоречивите по природа зли сили, както и влияния върху тяхното изобразяване.

- Изследвани са няколко непроучени в българското изкуствознание сцени.
- Направен е опит да се осмисли типологията на демоничните образи от гледна точка на тяхната роля и функция от една страна и от друга – на тяхната анатомия.
- В резултат на самостоятелна събирателска работа е представен списък на над 80 църкви, в чиито стенописи има изображения на Дявол и демони. По-голямата част датират от втората половина на XIX век – период досега не достатъчно проучен. Приложен е илюстративен материал, като част от илюстрациите до сега на са били публикувани.

V. СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИ

- *Спиридонова, М.* Демонични образи и Христови притчи в българската възрожденска стенопис. – В: Проблеми на изкуството, 3, 2006, с. 20-26
- *Спиридонова, М.* „И влезе сатаната в Иуда, наречен Искариот” или присъствието на демони в сцени и композиции с Юда от българското възрожденско изкуство. – В: Изкуствоведски четения 2009, с. 168-176
- *Спиридонова, М.* Демонът и огледалото. – В: Изкуство и контекст 2009 - Пета младежка научна конференция, с. 50-60
- *Спиридонова, М.* Падането на разбунтуваните ангели. - В: Изкуствоведски четения 2010, с. 244-250